
*О.П. Тімченко,
кандидат філософських наук,
доцент Львівської комерційної академії*

НАЦІОНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА КУЛЬТУРИ У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА

У російській філософській і соціально-політичній думці національне питання традиційно займало й займає важливе місце. До етнічних, національних особливостей Росії зверталися такі відомі геополітики, як Л.Гумільов, П.Савицький, М.Трубецької та ін., намагаючись пояснити унікальність і самобутність Росії, її призначення і роль у світовій історії. Важливість національного питання визнавали і їх антиподи у політичному і соціально-економічному підходах – марксистки, більшовики.

При цьому, попри всі розбіжності, прихильників царської імперської Росії і більшовиків об'єднувало досить специфічне ставлення до національного питання, а саме: на декларативному рівні заявляючи про другорядність національних особливостей перед іншими великим завданнями (для перших – це Велика Росія, для інших – перемога пролетарської революції в усьому світі), в практичній площині і ті, й інші всіма силами боролися за знищення національних особливостей неросійських народів спочатку Російської імперії, а потім – Радянського Союзу.

Так, один з лідерів й ідейних натхненників євразійства, М.Трубецької, відкрито заявляв про необхідність всім народам колишньої Російської імперії забути про свою національну ідентичність й стати євразійцями за національністю: “Національним субстратом тієї держави, яка колись називалася Російською Імперією, а тепер називається СРСР, може бути лише вся сукупність народів, що населяють цю державу... Цю націю ми називаємо євразійською, її територію – твразією, її націоналізм – євразійством” [5, 203–206]. Такий підхід нагадує ставлення до національного питання в СРСР, коли прагнули створити “радянську” людину.

При цьому, як євразійці, так і більшовики, декларували, що для творення цієї наднаціональної суміші пожертвувати своїми національними особливостями мають всі народи, в тому числі й росіяни. Реально ж, як показала практика національної політики спочатку Російської імперії, потім – СРСР, а після 1991 р. – Російської Федерації, всі вони мали на увазі нівелювання національних особливостей саме неросійських народів, а основою нової “радянської” нації мав стати російський етнос, його мова, його культура.

Цілком очевидно, що таке ставлення до національного питання не могло й не може бути прийнятним для неросійських народів колишньої Російської імперії, зокрема, для українців. Тим цікавішим для вітчизняної філософської, наукової і соціально-політичної думки є дослідження з цього питання Миколи Бердяєва, уродженця Києва, найбільш відомого і популярного російського філософа на Заході.

Досліджуючи характер і спрямованість розвитку культури, Бердяєв відзначав, що її своєрідність детермінована національною специфікою. Мислитель вважав, що культура завжди ґрунтується на традиціях і віруваннях людей, тому визначав культуру як духовну пам'ять народу, в якій кожна нація зберігає свої джерела і реалізує духовні потенції: “Культура завжди має національний характер і національні корені. Інтернаціональна культура неможлива. Це була б культура комівояжерів” [2, 347]. На думку філософа, інтернаціональними за своєю природою є наука і техніка. Культура ж – глибоко індивідуальний феномен, тому що в ній об'єктивується унікальна і неповторна духовність народу. Вона містить у собі те ідеальне начало, що єднає людей у націю і робить її відмінною від інших етнічних спільнот.

Розглядаючи специфічну природу нації, М.Бердяєв підкреслював, що нація формується як вираз особливостей культурно-історичного розвитку спочатку етнічної спільноти людей, відокремленої рамками природних умов існування. Отже, нація виступає переважно культурно-історичним поняттям, а не абстрактно-соціологічним.

На думку Бердяєва, адекватно виразити специфіку національного буття через перелік його властивостей неможливо: “Буття нації не визначається і не вичерпується ні расою, ні мовою, ні релігією, ні територією, ні державним суверенітетом, хоча всі ці ознаки більш-менш істотні для національного буття. Найбільш праві ті, хто визначає націю як єдність історичної долі” [3, 93–94]. Усвідомлення цієї єдності виступає як процес становлення національної свідомості.

Бердяєв підкреслював, що спільності території, мови або держави може і не бути, люди можуть навіть загубити свою віру, як це переважно відбулося з єврейським народом, але, якщо вони зберігають свідомість єдності своєї історичної долі, люди продовжують бути національною спільністю. У нації природна дійсність переходить у культурно-історичну реальність, свідомість якої максимально концентрується на чиннику єдності долі. Саме свідомість спільності долі як з минулими, так і із сьогоденням і майбутніми поколіннями виводить націю за межі історичного часу.

Мислитель відзначав, що нація має онтологічне ядро, яке не допускає перетворення її в чисто історичний феномен. У ній покоління минулого і майбутнього живуть не менш реальним життям, ніж покоління сьогодення. Тому нація не може бути представлена просто як сукупність людей, що живуть сьогодні – вона виступає живим суб'єктом історичного процесу, що укорінюється в споконвічне і вічне буття.

У національній свідомості воскресає духовність усіх колишніх поколінь, традиції і вірування предків стають основою, що поєднує націю в єдиний організм, який живе за своїми, не підвладними часові, законами: “Національна свідомість консервативна не тому, що вона ворожа творчості, а тому, що вона охороняє справжнє життя, цінне життя від смертоносних винищувань прийдешнього; вона визнає наших дідів і батьків, наших предків настільки ж живими, як і нас самих, як і прийдешніх нащадків наших. Життя нації, національне життя є нерозривний зв'язок із предками і шанування їхніх заповітів. У національному завжди є традиційне” [3, 96]. Протиставляючи себе іншим національним спільнотам, виявляючи свою специфіку і незвідність до них, нація розкриває себе в історії, здійснює творчий процес. За своїм змістом національне об'єктивно протистоїть класовому, бо в основі національного лежить культурно-етнічна спільність людей, тим часом як в основі класового – їх суспільні розходження.

Бердяєв розділяв поняття народу і нації: народ для нього виступає емпіричним буттям нації; населенням, що характеризується переважно кількісними показниками, а нація – якісним станом культурно-етнічної спільності людей, показником і виразником її душі: “Нація є дух, Божий задум, що емпіричний народ може здійснити або загубити. Емпіричний народ повинен бути підлеглий нації, її завданням у світі” [3, 102]. Нація є своєрідним онтологічним ядром, у якому реалізується народний дух. Його адекватне збагнення стає можливим лише в процесі сприйняття культури народу.

Аналізуючи різні тенденції розвитку національних рухів, Бердяєв відзначав, що у невеликих націй націоналізм звичайно провокує прагнення до самостійності і створення на їх етнічній основі незалежних держав. Тим часом, могутні і великі нації, як правило, виходять за межі власного національного буття, для них національне питання здобуває характер реалізації їхньої світової місії, об'єднання народів і націй у єдину державу. Така держава може створюватися як на принципах імперії і панування, де один народ пригнічує інші і живе за їх рахунок, так і шляхом створення добровільного союзу, у якому народам і націям було б легше вирішувати свої проблеми. Вибір шляху для найбільш численної і сильної нації у даному випадку визначається специфікою її національної ідеї, вихідним принципом якої можуть відповідати різні історично сформовані рівні духовності й ідеологічні орієнтири.

Однак, якщо поняття нації мислитель тлумачив позитивно, то зовсім інше ставлення у нього було до явища націоналізму, передумови для появи якого створює можливість існування народу як культурно-історичної спільності й нації, що абстрагується у вигляді відокремленої від нього сутності. За таких умов, вважав Бердяєв, нація здобуває характер самодостатньої і вищої субстанції, протиставляючи себе не тільки іншим етнічним утворенням, але, фактично, і власному народові: “Нація пов'язана з волею до експансії і до влади, до могутності у світі, що зовсім не обов'язково властиво народу. Національне процвітання може бути народним занепадом. Абстрагованість нації робить її безособовим знаряддям могутності, перетворює людські покоління в засоби” [1, 101]. Саме тому, вважав Бердяєв, серед народників важко знайти націоналістів, а останні, як правило, не є народниками. У нації відсутня конкретна культурно-історична своєрідність народного побуту, що робить сучасних націоналістів дуже схожими один на одного. Могутність нації вони завжди пов'язують із силою існуючої або передбачуваної на її основі держави, отожднюючи національну місію з культом політичного насильства.

Щоб уникнути звинувачень у відсутності любові до батьківщини, Бердяєв закликав розрізняти поняття патріотизму і націоналізму: “Помилково отожднювати націоналізм із патріотизмом і обвинувачувати противників націоналізму у відсутності патріотизму, у байдужості до своєї батьківщини і свого народу. Націоналізм не є тільки природна й елементарна любов до своєї батьківщини і свого народу, свідомість єдності історичної долі. Націоналізм є прихована форма егоцентризму, гордості і зарозумілості, чванства і хвастощів. Усе, що визнається гріхом і пороком для окремої людини, визнається чеснотою для національного колективу” [1, 101]. Націоналізм спотворює свідомість людей, зводить її до примітивного рівня, й у цьому аспекті справжній патріотизм йому протистоїть. Справжня любов до своєї батьківщини полягає, на думку Бердяєва, в умінні завдяки цій любові побачити недоліки і робити все для їх виправлення.

Мислитель підкреслював, що саме по собі існування національних розходжень автоматично не призводить до появи націоналізму: “Національність є культурно-історичний факт. Націоналізм же є ставлення до факту, є перетворення натурального факту на ідола” [2, 347]. Націоналізм виникає, коли національній специфіці починають поклонятися як вищому досягненню історичного буття, забуваючи, що будь-яка національна культура може бути великою, але при цьому ніколи не єдиною цінністю.

Націоналізм, на думку Бердяєва, виникає в Новий час, разом зі становленням буржуазних відносин, і є виразом знеособленого характеру останніх. За часів середньовіччя націоналізму не було, християнська істина не поділяла людей на національності, вона поєднувала, а не роз'єднувала народи. Однак уже французька буржуазна революція проголосила суверенітет народу і утвердила ідею верховенства нації. Нацією замінили Бога, християнський універсалізм поступився місцем національному партикуляризмові. Стали заперечувати право на особисту свободу, вона перетворилася на знаряддя національної політики. У його найбільш антигуманних і потворних формах націоналізм проявився у фашизмі, що виник внаслідок розкладання ліберально-буржуазних демократій.

Зростання націоналізму в сучасному світі, на думку Бердяєва, є парадоксальним, з огляду на те, що сьогодні життя народів усе більшою мірою уніфікується й універсалізується: “Все стало

планетарним. Сучасний расовий і національний партикуляризм здобуває особливу гостроту саме на тлі основного універсалізму епохи. Зараз немає вже зовсім замкнутих, ізольованих автаркічних світів, усе відбувається на очах усього світу” [2, 346].

Бердяєв відзначає, що в сучасній історії діють дві основні тенденції: одна – прагнення до індивідуалізації, а інша – до універсалізації. Націоналізм в основному є продуктом розвитку першої тенденції, втім, й універсалізація також виступає характерною рисою його існування. Націоналізм утверджує й абсолютизує те чуттєве ставлення, основу якого становить любов до своєї батьківщини і народу.

Однак націоналізм не просто роз'єднує народи, він протиставляє їх один одному. Націоналізм руйнує цілісну особистість і прагне навечно закріпити роз'єднаність народів: “тдність людства, до якого, принаймні в ідеї, в принципі наближав нас процес християнізації і гуманізації, знову в ідеї, в принципі заперечується, єдність людства розпадається. Це свідчить про те, що натурально єдність людства є недосяжною, вона досяжна лише духовно... Націоналізм пов'язаний не тільки з любов'ю до свого, але і з ненавистю до чужого, до інших народів, і ненависть звичайно буває більш сильним двигуном, ніж любов. Націоналізм проповідує або замкнутість, ізоляцію, закритість для інших народів і культур, самовдоволення, партикуляризм, або експансію за рахунок інших народів, завоювання, підпорядкування собі, імперіалістичну волю” [2, 346–348]. Бердяєв вважав неприпустимим сприймати націю, народ або навіть окрему людину тільки за принципом любові або ненависті, без відповідного морального розуміння або обґрунтування, тому що це дегуманізує свідомість людини, яка виявляється цілком придушеною національним колективізмом.

Бердяєв також відзначав, що без вищої духовності і віри, що лежить в її основі, неможливо об'єднати людей різних національностей. Саме віра мобілізує і спрямовує діяльність цілих народів до досягнення визначеної мети, допомагаючи їм переборювати страждання на шляху до неї. При цьому мислитель підкреслював, що “ніяка філософія не може дати віри і замінити віри, вона може лише підвести до віри, лише усунути деякі перешкоди” [4, 42]. Відсутність єдиної віри перетворює людей у розрізнену юрбу людей, що шукають різні, часто несумісні, цінності, і тому конфронтують один з одним. Однак формування справжньої віри у визначені символи і цілі можливе тільки при її відповідності культурним джерелам народу і призначенню його у світі.

У своєму прагненні роз'єднувати людей націоналізм, на думку Бердяєва, має риси певної подібності із соціалізмом: тільки перший роз'єднує людей за національною ознакою, а другий – за соціальною. Однак існує принципове розходження: якщо націоналізм прагне закріпити розподіл за національною ознакою навечно, то для соціалізму класовий розподіл суспільства – лише тимчасова умова переходу до майбутньої комуністичної формації, де поділу людей за соціальною ознакою бути не повинно. Тому, відзначав Бердяєв, справжній соціалізм протистоїть націоналізму, і Маркс навіть проголосив принцип інтернаціоналізму і відсутності у робітників своєї батьківщини, протиставляючи соціальну солідарність національній солідарності. Це призвело до обвинувачення Маркса в прагненні знищити патріотизм, але патріотизм, на думку Бердяєва, якраз винищується природою капіталістичного суспільства, властивою йому соціальною несправедливістю:

“Інтернаціоналістичний соціалізм правий і щодо їх націоналізму, і щодо їх інтернаціоналізму. У зіткненні соціального і національного справедливості частіше буває на боці соціального... Можна любити свій народ і свою землю, але вимагати для них гідного людського існування, здійснення правди в житті” [2, 349].

Пояснюючи штучність і фальшивість єднання соціалізму і націоналізму в нацистській Німеччині і фашистській Італії, Бердяєв відзначав, що елемент соціальний, соціалістичний, виявляється в даному випадку цілком придушеним елементом націоналістичним. Соціалістичні, як і в цілому соціальні, програми тут, як правило, мають чисто демагогічний, популістський характер.

Бердяєв також відзначав парадоксальність ситуації, коли в сучасному світі пригноблені і пролетаризовані маси багатих західних країн фактично разом з верхніми шарами свого суспільства здійснюють експлуатацію бідних і залежних держав. Населення останніх поєднується на ґрунті національного протистояння гнобителям, при цьому, в образі ворогів перед народами країн, що розвиваються, постають вже не панівні кола західних держав, а їх народи в цілому. У такий спосіб створюється дуже небезпечна ситуація, що таїть у собі непередбачувані для світу наслідки:

“Сучасний націоналізм – є культурне здичавіння, зрив усіх народних культур, загальне знеособлення, перетворення усього в знаряддя тотальної війни. Він становить найбільшу небезпеку для самого існування європейської культури. Усі націоналізми схожі один на одного, усе більш знеособлюються і водночас ненавидять один одного і хотіли б винищити один одного. Світ йде не до єдності в розмаїтості, а до розбрату в одноманітності” [1, 102].

Застереження Бердяєва щодо одноманітності світу у звороті й досі залишається актуальним. Хоч після Другої світової війни європейські нації багато чого навчилися і в межах європейського Союзу демонструють рух до справжньої єдності в різноманітті, в світі намічаються деякі негативні тенденції, які з кінця ХХ ст. називають цивілізаційним протистоянням. І хоча останнє більше характеризується релігійною і культурно-цивілізаційною нетерпимістю, значною мірою присутні й ознаки расового розбрату – між європейцями, американцями, арабами, китайцями тощо. Незважаючи на проведення загальної уніфікації і знеособлення світу капіталізм виявляється абсолютно нездатним вирішити проблему об'єднання народів, що, на думку Бердяєва, робить все більш очевидним той факт, що проблему єдності людства не можна розв'язати одними лише соціально-економічними або політичними заходами. Це, природно, не означає, що варто відмовитися від необхідності справедливого розподілу багатств між народами, але навіть досягти

справедливого розподілу, неможливо об'єднати народи без їх культурного, тобто духовного, відродження.

На відміну від багатьох своїх співвітчизників, зокрема від євразійців, під об'єднанням народів Бердяєв розумів саме об'єднання різних народів, а не спроби їх уніфікації й асиміляції. Він підкреслював, що не можна об'єднати народи, знищуючи їх національну специфіку, адже таким шляхом можна створити однотипну й усереднену масу людей, а не єдине людство: "Народи розрізняються між собою своєю культурою, своєю творчістю, незважаючи на те, що культура має універсальні основи. Кожен народ має свою музику душі, свою проблематику думки" [1, 102]. До ідеї єдності, причетності своєї долі до долі інших народів, кожен повинен дійти сам. У такому тлумаченні зближення народів Бердяєв був набагато ближче до українських мислителів другої половини XIX – початку XX ст., ніж до своїх російських колег – як монархістів і євразійців, так і соціалістів й більшовиків.

Тільки в результаті вільного розвитку власної національної культури народ осягає її універсальні, загальнолюдські основи і переборює межі роз'єднаності його буття у світі. Тому зробити культуру народною за замовленням неможливо – вважав Бердяєв: "Справжня, творча національна культура не допускає нарочитості. Не можна свідомо почати творити національне мистецтво і національну філософію, потрібно любити істину, любити правду і красу. Філософія може бути національною за характером проблем, за стилем, але її зовсім не буде, якщо філософи не будуть, насамперед, шукати істину. Народність у культурі є несвідомий, органічний процес, а не нарочитість і надуманість" [2, 353]. Свій найбільш адекватний і вищий вираз культура здобуває в генії, чия творчість, будучи загальнолюдським надбанням, виводить народну культуру за межі її національного буття.

Бердяєв висловлював думку, що багатство національних культур дає можливість зберегти єдність людства в різноманітті його індивідуальних проявів. Воно охороняє суспільство від трансформації в масу безликих і сірих посередностей, тому із ймовірним зникненням у майбутньому класових і взагалі соціальних розходжень, національні особливості залишаться. Більш того, вони отримують навіть більш глибокий розвиток, адже відсутність соціальних антагонізмів і класових упереджень створить найбільш сприятливий ґрунт для духовної творчості.

Водночас, творчість культури наблизиться до досконалості, переборє межі культурно-національного буття і вийде на загальнолюдський, екзистенціальний рівень. Однак, щоб реалізувати все це, людству необхідно пройти свій шлях. Лише в процесі усвідомлення обмеженості культурних і національних форм буття можливе становлення справжньої духовності, через яку тільки і досягне справжнє єднання націй і народів.

Отже, на відміну від багатьох російських мислителів, як правих, так і лівих толків, як євразійців, так і соціалістів, Микола Бердяєв тлумачив національне питання з позицій загальнолюдських, а не імперських, цінностей. Визначаючи культуру як духовну пам'ять народу, у якій кожна нація зберігає свої джерела і реалізує духовні потенції, наголошуючи на необхідності єдності народів світу саме у їх різноманітності, зазначаючи шкідливість і небезпечність спроб уніфікації і асиміляції народів, втрати їх національної специфіки, Бердяєв у своєму підході до національного питання був близький до тодішніх найбільш прогресивних європейських мислителів. Подібні підходи мали й видатні українські мислителі другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський та ін.

Дослідження ставлення М. Бердяєва до національного питання відкриває нам поки що маловідомий підхід до вирішення національних проблем – підхід, що враховує загальнолюдські цінності, які стоять на сторожі розвитку всіх культур багатонаціонального світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бердяев Н.А.* О современном национализме // *Философские науки.* – 1991. – 3.
Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. К пониманию нашей эпохи // *Бердяев Н.А.* Философия свободного Духа. – М., 1994.
Бердяев Н.А. Философия неравенства. – М., 1990.
Бердяев Н.А. Философия свободы // *Бердяев Н.А.* Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989.
Трубецкой Н. Общевразийский национализм // *Основы Евразийства.* – М., 2002.